

Az 1938 és 1941 közötti határrevíziók és az evangélikus egyház

Tóth
Károly
István

Írásomban Magyarország 1938 és 1941 közötti revíziós sikereinek a magyarországi evangélikusságra gyakorolt hatását vizsgálom. Ennek megalapozásaként felvázolom, hogy a trianoni döntés milyen mértékben érintette a hazai evangélikus egyházszerkezetet. Majd a visszacsatolások egyházi hatását mérem fel, kitérve a legfontosabb egyházi vezetőknek a témában megfogalmazott hivatalos megszólalásaira.

A trianoni békeszerződés és az evangélikus egyház

A Magyarországi Evangélikus Egyház 20. századi történetében a legnagyobb töréspontot az első világháborús vereség és a trianoni békeszerződés jelentette. Az új határmegvonások következtében az addigi egyháztagoknak kevesebb mint a fele maradt Magyarországon, intézményeink és egyházi központjaink jelentős hányada rekedt a határon túl. A környező államok szinte minden kapcsolatot megakadályoztak a határok által elválasztott gyülekezetek között. 1938 és 1941 között négy lépcsőben jelentős területek kerültek vissza a magyar államhoz – alapvetően Németország és Olaszország akaratából vagy legalább jóváhagyásával. Ezeken a visszacsatolt területeken számos evangélikus gyülekezet élt, így ezek számára megadatott a lehetőség, hogy néhány évre újra a Magyarországi Evangélikus Egyház közösségében éljenek. Ez az időszak 1944-től '45-ig tartott, amikor a szovjet Vörös Hadsereg, a győztes szövetséges nagyhatalmak, majd a párizsi békeszerződés csekély eltéréssel a trianoni határokat állította vissza.

Az első világháború előtti magyarországi evangélikus egyháznak 1 118 106 tagja volt, 1920-ban, a trianoni határok között csak félmillió egyháztag (a Trianon előtti lélekszám 44,5%-a) maradt. A határrevíziók százezer fős, 17,5%-os gyarapodást jelentettek, tehát lélekszám tekintetében az 1941 és 1945 közötti egyház nem sokkal több mint a felét tette ki az 1918 előttinek (KARNER 1931). Az egyházközségek számának a terén is hasonló az arány: a Trianon előtti 685-tel szemben 1937-ben ennek 40%-át, 1942-ben pedig 51,5%-át tette ki az anyagyülekezetek száma.

A magasabb egyházszerkezeti egységek ennél nagyobb arányban működtek tovább a „csonka Magyarországon”. Mind a négy egyházkerületnek került nagyobb vagy kisebb darabja a trianoni határok közé, és egészen 1952-ig mind a négy folytatta működését. A 39 egyházmegyéből 19 került egészében vagy nagyobb részében az új határok közé. A visszacsatolások és a Pest megyei egyházmegye felosztása következtében 1941 és 1945 között 25 evangélikus egyházmegye működött Magyarországon.

A négy egyházkerület eltérő mértékben veszített gyülekezeteiből. A Dunántúli Egyházkerület 32 nyugati határszélre fekvő gyülekezetet (főleg a vasi felső és a soproni felső egyházmegyékből), valamint 5 horvátországi és Dráva-menti kis egyházközséget veszített el – ez a veszteség jóval kisebb, mint a többi kerületé. A Bányai Egyházkerület vesztesége már nagyobb volt, a teljes bánási, horvát-szlavón, turóci, zólyomi egyházmegyét és a bácsi egyházmegye túlnyomó többségét elcsatolták, ezen felül a megmaradt 5 egyházmegyének is 6 gyülekezetét. A Dunáninneni Egyházkerület

9 egyházmegyéből csak a fejér-komáromi, a mosoni és a nógrádi megyék egy része, valamint két nagyhonti gyülekezet maradt a határokon innen. A Tiszai Egyházkerület 10 egyházmegyéből pedig csak a hegyaljai és a tiszavidéki egyházmegye egy része maradt Magyarországon.¹ A két, egészen kicsivé zsugorodott egyházkerület összevonása 1920 és 1938 között szinte állandó vitatéma volt – de a két kerület a végsőkig ragaszkodott önállóságához (BRUCKNER 1937). Az első bécsi döntés így számukra önállóságuk igazolását is jelentette.

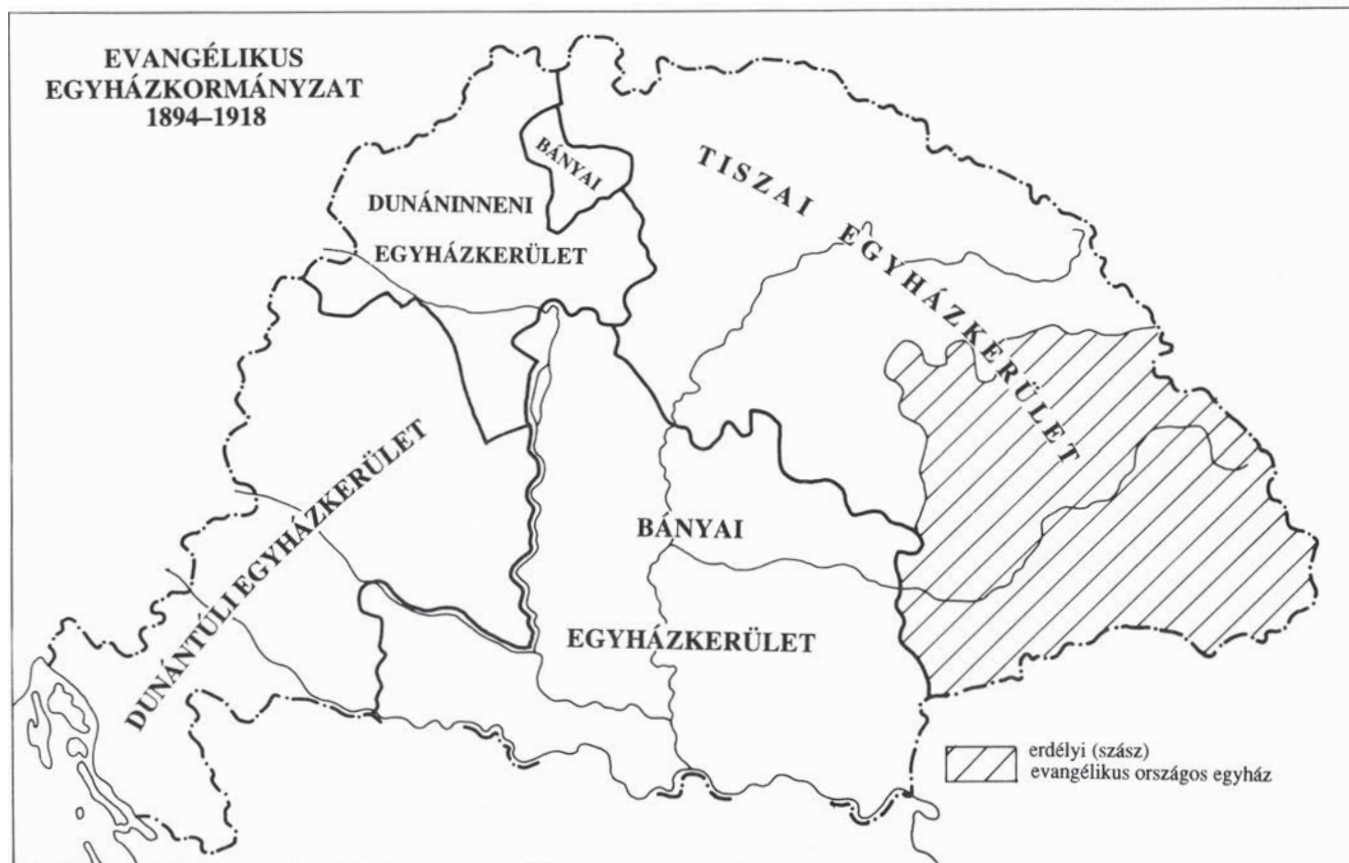
	1912	1937	1942
Bányai Egyházkerület	10 egyházmegye 174 egyházközség 470 333 egyháztag	7 egyházmegye 84 egyházközség 297 189 egyháztag	8 egyházmegye 109 egyházközség 327 578 egyháztag
Dunáninnyi Egyházkerület	9 egyházmegye 166 egyházközség 210 838 egyháztag	3 egyházmegye 37 egyházközség 36 572 egyháztag	4 egyházmegye 50 egyházközség 52 413 egyháztag
Dunántúli Egyházkerület	10 egyházmegye 167 egyházközség 238 032 egyháztag	9 egyházmegye 136 egyházközség 176 937 egyháztag	9 egyházmegye 147 egyházközség 200 000 egyháztag
Tiszai Egyházkerület	10 egyházmegye 173 egyházközség 198 903 egyháztag	2 egyházmegye 19 egyházközség 39 734 egyháztag	4 egyházmegye 47 egyházközség 66 598 egyháztag
Összesen	39 egyházmegye 685 egyházközség 1 118 106 egyháztag	21 egyházmegye 275 egyházközség 550 432 egyháztag	25 egyházmegye 353 egyházközség 646 589 egyháztag

A trianoni határmegvonással az erdélyi szász evangélikus egyház teljes egészében Romániához került, és zavartalanul folytathatta tovább működését – néhány magyar gyülekezettel, amelyek évszázadok óta a szász egyházhoz tartoztak. A Tiszai Egyházkerület Romániához került magyar – és szlovák – gyülekezetei viszont csak hosszú idő után tudták elérni a román állam elismerését. Románia végül 1940. március 2-án ismerte el az Ágostai Hitvallású Evangélikus-Lutheránus Zsinatpresbiteri Egyház Szuperintendenciáját 3 egyházmegyével, 23 egyházközséggel, 30 000 lélekkel és 4 iskolával. Az egyház szuperintendense Frint Lajos aradi lelkész volt, aki 1940 tavaszán meghalt. Utódjának a gyülekezetek 1941 áprilisában Argay György temesvári lelkészt választották meg, akit viszont még évekig nem ismert el a román állam (TÚRÓCZY 1940; TÚRÓCZY 1941).

A jugoszláviai evangélikusok 1918 után két egyház szervezésébe kezdtek. A szervezés és az állami engedélyeztetés évekig elhúzódott. Az egyik egyház a szlovák gyülekezetekből állt, 1933 májusában iktatták be püspökének Samuel Starke petróci lelkészt. A másik a német, magyar és szlovén gyülekezetekből szerveződött, püspökének dr. Philipp Popp zágrábi lelkészt iktatták be 1931 szeptemberében. A bácskai magyar evangélikusok többségükben ebben a jugoszláviai „német” egyházban éltek 1941-ig (DOLINSZKY 2004).

A Csehszlovákiához került gyülekezetek nagy többsége szlovák ajkú volt. Egy szlovákiai evangélikus egyház

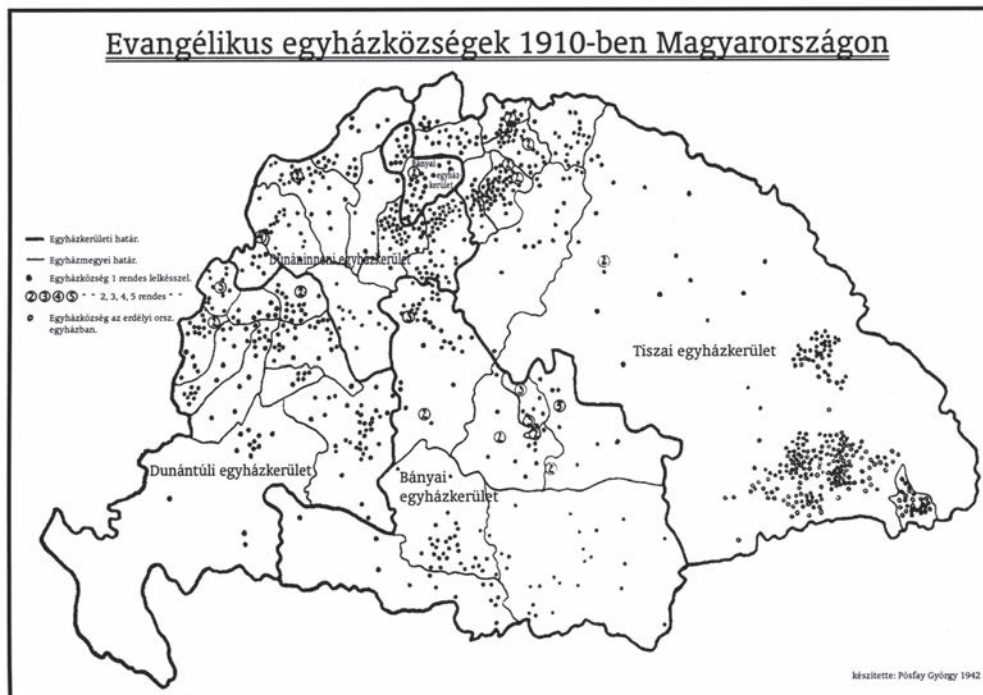
¹ A Magyarországi Ág. Hitv. Ev. Ker. Egyház egyetemes névtára az 1912/1913. évre. Evangélikus Országos Levéltár (EOL), Jegyzőkönyvek, Egyetemes Közgyűlés jegyzőkönyve, 1938. Az 1938. évi egyetemes közgyűlés jegyzőkönyve. Az 1943. évi egyetemes közgyűlés jegyzőkönyve.

Balogh Margit – Gergely Jenő: *Egyházak az újkori Magyarországon 1790–1992. Adattár, 276. o.*

megszervezésére került sor, szlovák vezetéssel, de az egyháznak több német és magyar gyülekezete is volt. 1921 januárja és májusa között az új egyház zsinata elfogadta alkotmányát, amit a csehszlovák kormány 1922 májusában jóváhagyott. Két egyházkerületet alakítottak, egy nyugatit és egy keletit, amelyeknek határa többé-kevésbé egybeesett a Dunáninneni és a Tiszai Egyházkerület egykori határvonalával. A kerületi elnökségeket 1922 októberében és novemberében beiktatták hivatalukba. A nyugati egyházkerületen belül felállítottak egy külön német egyházmegyét, de a magyar gyülekezeteket egyszerűen besorolták a szlovák többségű egyházmegyékbe. A somorjai és a komáromi egyházközség nem csatlakozott az egyházszerkezethez. A magyar evangélikus egyházközségek és személyek érdekeit a Szlovákiai Magyar Evangélikus Szövetség igyekezett érvényesíteni (ZELENÁKOVÁ 2003).

Tehát a történelmi Magyarország felbomlása következtében a magyarországi evangélikus egyházat a nagymértékű létszámvesztésen túl az addigi, viszonylag kiegyensúlyozott egyházkerületi „erőviszonyok” felborulása és a struktúra túlméretezettsége is sújtotta. (Ráadásul a Dunáninneni Egyházkerület maradéka nem is alkotott területileg egybefüggő egységet.) A hazai evangélikusság nemzetiségi jellege csökkent, de a magyar evangélikusság nagyjából ötöde a határon túlra került, ahol többszörösen is kisebbségi sorba szorult. Vagy az új evangélikus egyházszervezeten belüli mellőzöttségükkel, vagy egyházuk rendkívül csekély súlyával kellett szembesülniük.

Sólyom Jenő: *Tanuljunk újra Luthertől!* Luther Kiadó, Budapest, 2004. 432. o.

tovább: a dunántúli, dunamelléki, tiszáninneni és tiszántúli kerület. A Csehszlovákiához került gyülekezetek három egyházkerületet alakítottak: a dunáninneni, tiszáninneni és kárpátaljai kerületet. Ezek nagy része vagy egésze 1938-ban, majd 1939-ben visszakerült Magyarországhoz, a zsinat 1939 során a hazatért 263 gyülekezetet ugyanazokba a kerületekbe osztotta be, ahová Trianon előtt tartoztak. Romániához került az erdélyi egyházkerület és a tiszántúli kerület egy része, amelyből megalakították a Királyhágómelléki Református Egyházkerületet. A két kerület jó része 1940-ben visszakerült Magyarországhoz, és itt is a régi kerületi beosztást állította vissza a zsinat. A délszláv államhoz került református gyülekezetek megalakították a Jugoszláviai Református Keresztény Egyházat, amelynek nagy része 1941-ben visszakerült Magyarországhoz. A zsinat 1942-ben ebben az esetben is a Trianon előtti egyházkerületi beosztást állította vissza. A második világháború után viszont újra felálltak a Trianon után keletkezett egyházkerületek (BALOGH–GERGELY 1993; PEYER-MÜLLER 1994).

Az unitárius egyház nagy része, nyolc egyházkör Erdélyben maradt, csak a Duna-Tisza menti egyházkör került a trianoni határok közé. A Magyarországra került részt püspöki vikárius irányította. A második bécsi döntés kettévágta az erdélyi egyházat, 65 egyházközség került Magyarországhoz, 53 pedig Romániában maradt (KEDDI 2002; BALOGH–GERGELY 1993).

Összehasonlításként a 29 katolikus egyházmegyéből Trianon után tizenegynek a székhelye és területének egésze vagy egy része maradt Magyarországon. Öt püspökség székhelye az utódállamok területére esett, de területük egy része Magyarországhoz tartozott. Tizenhárom egyházmegye teljes egészében a határokon túlra került (SZÁNTÓ 1988). A revíziós sikerek révén öt püspöki székhely tért vissza (BALOGH–GERGELY 1993).

A szinte teljes egészében magyar etnikumú református egyház szervezetét is nagyban befolyásolta a trianoni békeszerződés. Az öt kerületből négynek maradt kisebb-nagyobb darabja Magyarországon, és működött

1938–1939 – az első bécsi döntés és Kárpátalja visszacsatolása

Az 1938. november 2-án megszületett első bécsi döntés értelmében Magyarországhoz visszakerült a Felvidék 11 927 km²-es déli sávja egymillió lakossal (ROMSICS 2005). A visszatért gyülekezetek mindegyike ahhoz az egyházkerülethez csatlakozott, amelyhez 1918 előtt tartozott. Így a Dunáninnyi Egyházkerülethez 12 anyagyülekezet tért vissza, több mint 14 600 evangélikussal. Ez az egyházkerület 40%-os növekedését jelentette. A gyülekezetek közül a legjelentősebb a háromezer fős losonci, és a kétezer fős felsőszei.² Néhány év múlva az eddigi három egyházmegye mellé négy visszacsatolt egyházközségből a pozsonyi egyházmegyét is újra felállították.³ Az így megnövekedett egyházkerület a Trianon előtti nagy dunáninnyi kerületnek még mindig csak negyedét tette ki.⁴

A tiszai egyházkerülethez 1938-ban 16 egyházközség és két missziói gyülekezet került vissza közel 16 000 egyházzal. A gyülekezetek közül a legjelentősebbek voltak Kassa I. és Rozsnyó két-kétezer fős gyülekezete. Ez a csonka egyházkerület 40%-os gyarapodását jelentette. Az eddigi két egyházmegye mellett újra az egyházkerület része lett a gömör-kishonti egyházmegye 13 egyházközséggel.⁵

A Felvidék visszacsatolása előtt a déli sáv magyar gyülekezetei az átmeneti egyházi adminisztráció biztosítására megalakították a gömöri Bején a Felvidéki Evangélikus Nemzeti Tanácsot Szent-Ivány József felügyelő és Baráth Károly lelkész elnökletével. A magyarországi egyházszervezetbe történt betagozódással a tanács megszűnt.⁶ A visszatért lelkészeknek, felügyelőknek és tanítóknak igazolási eljárásom kellett átadniük, amelyen valláserkölcsi jellem, egyházhűség és hazafias érzelmek szempontjából ellenőrizték őket. Ennek során minden tisztségviselőt igazoltak. (Több olyan tanító menekült el a magyar bevonulás előtt, akiket valószínűleg nem igazoltak volna.)⁷ A nem Magyarországon diplomát szerzett lelkészek diplomáját az egyetemes lelkészképesítő bizottság 1939 februárjában honosította (TÚRÓCZY 1939). Mivel a megnagyobbodott tiszai kerületnek csaknem felét alkották a visszakerült egyházközségek, a még a bécsi döntés előtt megválasztott kerületi presbitérium, bíróság és bizottságok tagjai tisztségükre lemondtak, és a közgyűlés 1939 során olyan új testületeket választott, amelyekben a visszatért gyülekezetek is képviseltették magukat.⁸ 1939 júniusában az egyetemes egyház konferenciát szervezett Budapesten a hazatért lelkészek számára a magyarországi egyház teológiájáról, életéről és a felvidéki gyülekezetek helyzetéről.⁹

1939 márciusában megtörtént Kárpátalja maradék, 12 061 km²-es területének visszacsatolása hétszáz ezer lakossal (ROMSICS 2005). Ezen a területen csak nyolcszáz evangélikus élt, zömük az újklenóci egyházközség szervezetében. Az egyházközség és a szórványban élő evangélikusok a Tiszai Egyházkerület tiszavidéki egyházmegyéjébe tértek vissza.¹⁰

Ami az anyanyelvi arányokat illeti, a Nógrád, Bars és Nagy-Hont megyékből visszakerülő gyülekezetek között

² A Magyarországi Evangélikus Keresztyén Egyházegyetem névtára (1940).

³ Az 1942. évi egyetemes közgyűlés jegyzőkönyve.

⁴ A Magyarországi Ág. Hitv. Ev. Ker. Egyház egyetemes névtára az 1912/1913. évről.

⁵ A Magyarországi Evangélikus Keresztyén Egyházegyetem névtára (1940).

⁶ Az 1939. évi egyetemes közgyűlés jegyzőkönyve.

⁷ Az 1939. jan. 11-ei dunáninnyi egyházkerületi közgyűlés jegyzőkönyve. Az 1940. évi dunáninnyi egyházkerületi közgyűlés jegyzőkönyve.

⁸ Az 1939. február 14-ei tiszai egyházkerületi közgyűlés jegyzőkönyve. Az 1939. szeptember 28-ai tiszai egyházkerületi közgyűlés jegyzőkönyve.

⁹ Az 1939. június 2-ai püspöki értekezlet jegyzőkönyve.

¹⁰ A Magyarországi Evangélikus Keresztyén Egyházegyetem névtára (1940).

nagyobb számban voltak olyanok, ahol magyar és szlovák nyelven felváltva tartottak istentiszteleteket, de a Pozsony megyei egyházközségekben csak a magyar volt az istentiszteleti nyelv.¹¹ A megnagyobbodott Tiszai Egyházkerületben a 38-ból 10 (jellemzően csekély lélekszámú) egyházközség volt vegyesen szlovák és magyar vagy tisztán szlovák anyanyelvű. De ezekben a gyülekezetekben is a lelkeszi szolgálatoknak összesítetten alig több mint a harmada volt csak szlovák nyelvű, a legnagyobb arányban Kassa II., Jolsvatapolca és Újklenóc gyülekezetében (TÚRÓCZY 1940).

Az első bécsi döntést követően tartott egyetemes egyházi és egyházkerületi közgyűléseken a püspökök, az egyetemes és a kerületi felügyelők mindegyike ünnepélyes hangon emlékezett meg a felvidéki gyülekezetek viszatértéről. Az emelkedett hangulatban általában hangsúlyozták Horthy Miklós kormányzó, a magyar kormány, a magyar honvédség és a döntőbíráskodó nagyhatalmak szerepét is. De szinte mindegyikük hangot adott annak a fájdalomnak is, hogy a Felvidék többi része nem tért vissza Magyarországhoz és a magyarországi egyházhoz. Kárpatalja visszacsatolásának jóval szerényebb volt a visszhangja az evangélikus egyházban.

Az 1938-as egyetemes közgyűlés alig néhány nappal az első bécsi döntés után ülésezett, a kassai bevonulás másnapján, november 12-én. Kapi Béla rangidős püspök a közgyűlés kezdetén elmondott imájában a Felvidék déli részének Magyarországhoz történt visszacsatolásában Isten békeszerző és igazságosztó művét látta: „Mikor felgerjedt haragjokban elevenen nyeltek volna el minket, s átfutottak volna rajtunk egy új háború felbőszült vízáradásai, akkor parancsolólag magasra emeltem jobbodat. Ödöklő fegyver helyett az igazság fegyverét vitted diadalra, vérharmat helyett milliók könnyharmatával öntözted meg jövődönk zöldellő új vetését.”¹²

Az egyház világi vezetője, báró Radvánszky Albert egyetemes felügyelő megnyitó beszédében hangot adott a döntésért felelős személyeknek járó köszönetnek is: „Vitéz nagybányai Horthy Miklós, Magyarország Kormányzója felé száll ma szívünk hálája, mert az ő bátorságának, bölcsességének, önuralmának és előrelátásának köszönhető, hogy ismét kivívtuk magunknak a népek között minket megillető helyet, és a Felvidék egy része visszacsatolásának örömnapiját megértük. Fény nevére, áldás életére! [...] Imáinkba foglaljuk a baráti Olaszország és Németország vezérének nevét...”¹³

A visszacsatolással kapcsolatban a közgyűlés ünnepi nyilatkozatot tett, melyet a jelenlevők egyhangúlag megszavaztak. Ebben az öröm és az Isten iránti hála mellett a kormányzó, a kormány és a döntőbírók iránti köszönetet is megfogalmazták: „Mélységes hálával emlékezik meg a döntőbírárságban résztvevő [sic!] baráti olasz és német nagy nemzetekről s hatalmas vezéreikről: Mussolini Benitóról és Hitler Adolfról. Isten áldása nyugodjék rajtuk és nemzetükön!” A nyilatkozat fontos egyház-igazgatási elvet is kimondott: „Egyben kimondja az egyetemes közgyűlés, hogy a visszacsatolt területen levő evangélikus egyházközségeket, egyházi intézeteket és intézményeket, a jogfolytonosság alapján is, visszakebelezi a Magyarországi Evangélikus Egyházegyetembe, és pedig mindegyiket abba az egyházkerületbe, amelynek kötelékébe a Magyarországtól való elcsatolást megelőzően tartozott.”¹⁴

A dunáninnyi kerület felügyelője, Sztranyavszky Sándor a visszacsatolás után tartott első kerületi közgyűlésen az ünneplés mellett is hangsúlyozta annak a fájdalmát, hogy Pozsony a határon túl maradt.¹⁵ Hozzá hasonlóan a tiszai kerület felügyelője, Homrogi Lichtenstein László pedig az öröm mellett annak a szomorúságnak adott hangot, hogy Eperjes nem tért vissza a magyarországi egyházhoz.¹⁶

¹¹ Az 1939. augusztus 31-ei dunáninnyi egyházkerületi közgyűlés jegyzőkönyve.

¹² Az 1938. évi egyetemes közgyűlés jegyzőkönyve. 3. o.

¹³ Uo. 5. o.

¹⁴ Uo. 6. o.

¹⁵ Az 1939. január 11-ei dunáninnyi egyházkerületi közgyűlés jegyzőkönyve.

¹⁶ Az 1939. február 14-ei tiszai egyházkerületi közgyűlés jegyzőkönyve.

A *Harangszó* 1938 októbere és decembere között nagy terjedelemben foglalkozott a Felvidék déli sávjának visszacsatolásával. Politikai esélylatolgatás, a döntőbíróknak és a magyar politikai vezetőknek szóló köszönetnyilvánítás, a honfitársak köszöntése, versek, valamint a visszatért települések evangélikus lélekszámadatairól szóló jegyzék egyaránt helyet kapott az evangélikus néplap hasábjain. Az ezekben használt kifejezések, érvek és a politikai irányultság nagyban tükrözte a kor hivatalos stílusát, hangnemét. A lap 1938 decembere és 1939 júniusa között tizennyolc részes fényképes cikksorozatban mutatta be a hazatért gyülekezeteket.¹⁷

Kárpátalja visszacsatolásával kapcsolatban csak az események rövid ismertetése kapott helyet, evangélikus vonatkozás megemlítése nélkül.¹⁸

Az első bécsi döntés érezhetően nagy hatást gyakorolt az egyház életére. Bár az örömmámorba vegyült némi csalódottság több neves evangélikus központ határon túl maradása miatt, a lelkesültség mégis általánossá vált, és az egész egyháznak lendületet adott. További következményként viszont az egyházi közbeszéd és sajtó erősebben átpolitizálttá vált, több elemet vett át a kormánypropagandából.

1940 – a második bécsi döntés

Az 1940. augusztus 30-án kihirdetett második bécsi döntés értelmében Magyarországhoz került a Partium, Észak-Erdély és Székelyföld 43 104 km²-es területe több mint két és fél millió lakossal (ROMSICS 2005). Az ekkor visszacsatolt területen 8 gyülekezet csatlakozott a Tiszai Egyházkerülethez mintegy 8000 egyházzal. Ez az egyházkerület újabb, valamivel több mint 10%-os gyarapodását jelentette. Bár a nyolc egyházközség közül három gyülekezet (Kolozsvár, Székelysombor és Zselyk) magyar nyelvű volt, 1940-ig mégis az évszázadok óta különálló szász egyházhoz tartozott. 1940 őszén viszont a szász egyház engedélyével csatlakozhattak a magyarországi egyházhoz. A Magyarországhoz került szász egyházközségek viszont megőrizték teljes szervezeti különállásukat, szeptember elején a magyarországi egyháztól független szász vezér-főesperességet szerveztek (vezetője az addigi beszercei esperes, dr. Karl Molitoris

Súlyom Jenő: *Tanuljunk Újra Lutherő!!* Luther Kiadó, Budapest, 2004. 434. o.

¹⁷ *Harangszó*, 29. évf. 40. sz. 1938. október 9. – 30. évf. 24. sz. 1939. június 18.

¹⁸ *Harangszó*, 30. évf. 12. sz. 1939. március 26.

lett), mely két egyházmegyére – a beszerceire és a szászrégenire – tagolódott, és 42 000 gyülekezeti tag tartozott hozzá. Így Magyarország területén újra éltek olyan evangélikus gyülekezetek, amelyek szervezetileg nem tartoztak a Magyarországi Evangélikus Egyházhoz.¹⁹ A tiszai kerület négy visszatért anyagyülekezetből és egy missziói egyházközségből 1941 során megszervezte negyedik egyházmegyéjét, az erdélyi egyházmegyéét.²⁰ Az így megnagyobbodott kerület lélekszáma viszont még így is alig több mint 30%-át tette ki a Trianon előtti tiszai egyházkerületnek.²¹ Területre a tiszai kerület vált a négy közül a legnagyobb egyházkerületté, az 1941–1945-ös országterületnek majdnem a felét fedte le. De ennek nagy részét hatalmas kiterjedésű szórványterületek tették ki Észak-Alföldön, Kárpátalján és Erdélyben egyaránt.²²

A második bécsi döntéssel visszakerült gyülekezetek jó része kicsi, nehéz anyagi helyzetben lévő közösség volt. Túróczy Zoltán tiszai püspök kezdeményezésére anyaországi testvérgyülekezetek és gyülekezeti kültagok ajánlkoztak támogatónak, komoly anyagi segítséget vállalva magukra (TÚRÓCZY 1941). Észak-Erdély visszacsatolása kapcsán született meg 1940 októberében az 1940. évi XXVII. törvénycikk, amely az addigi négyről ötre emelte az evangélikus egyház hivatalbóli felsőházi képviselőinek létszámát. (Ugyanez a törvény a katolikus és a református egyház képviselőit nagyobb mértékben emelte.)²³ A második bécsi döntés fontos következménye volt a Magyarország és a Német Birodalom között született kisebbségi egyezmény. Ez komoly jogokat biztosított a magyarországi németeknek, és egyetlen törvényes szervezetüké tette a nemzetiszocialista Volksbundot (ROMSICS 2005).

A második bécsi döntés után tartott egyetemes közgyűlésen fontos téma volt Észak-Erdély és a Székelyföld visszacsatolása. Kuszy Emil losonci lelkész a közgyűlés előtti esti istentisztelet igehirdetésében a második bécsi döntést a legnagyobb fájdalom megszünéseként értékelte: „Úgy látszik, mintha ennek a tövisekkel kirakott útnak nehezebb részét már megjártuk volna. Isten kegyelme három tövist távolított el a nemzet testéből: a legfájdalmasabbat most.”²⁴

Báró Radvánszky Albert egyetemes felügyelő megnyitó beszédében – 1938-hoz hasonlóan – fontos tényező volt a visszacsatolás feletti öröm, a köszönet a kormányzó, a kormány, a honvédség és a baráti nagyhatalmak felé. A hazatért magyar evangélikusokon kívül a szász evangélikusokat is köszöntötte: „Örömmel üdvözljük az ősi határokon belül őket is. [...] ők is velünk egy erődrendszert alkotnak: a lutheri egyház keleti végvárát. Az új helyzetből... csak úgy származhat igazi áldás, ha, mint a múltban, a régi apostoli intéshez alkalmazkodunk: »Tartsátok meg a lélekben való egyetértést a békesség köteléke által.«”²⁵

Az egyetemes közgyűlés a második bécsi döntés kapcsán is ünnepi nyilatkozatot tett. Ebben hangot kapott az öröm, az Isten iránti hála, a kormányzó, a kormány és a két döntőbíró iránti köszönet. A magyar gyülekezetek mellett a szász gyülekezeteket is köszöntötték.²⁶

Az 1940-es rendes kerületi közgyűléseken a püspökök és az egyházkerületi felügyelők mind hangot adtak

¹⁹ TÚRÓCZY 1941. Az 1943. évi tiszai egyházkerületi közgyűlés jegyzőkönyve.

²⁰ Az 1941. évi tiszai egyházkerületi közgyűlés jegyzőkönyve. Az 1941. évi egyetemes közgyűlés jegyzőkönyve.

²¹ A Magyarországi Ág. Hitv. Ev. Ker. Egyház egyetemes névtára az 1912/1913. évről.

²² Az 1943. évi tiszai egyházkerületi közgyűlés jegyzőkönyve.

²³ Az 1940. évi egyetemes közgyűlés jegyzőkönyve. 1926. évi XXII. törvénycikk, 4. §. In: *Magyar törvénytár 1927. 1940. évi XXVII. törvénycikk.* In: *Magyar törvénytár 1941.*

²⁴ Az 1940. évi egyetemes közgyűlés jegyzőkönyve. 4. o.

²⁵ Uo.

²⁶ Uo.

Erdély visszatérése feletti örömüknek. Szinte mindegyikük hangsúlyozta a hála fontosságát azért, hogy békésen történhetett meg a revízió, többük is adakozásra hívott a visszacsatolt országrészben élők számára, és az is visszatérő eleme volt a megszólalásoknak, hogy a magyar nemzet nem elégedhet meg Erdély eme részével.

Dr. Mesterházy Ernő dunántúli kerületi felügyelő az egyházkerületi közgyűlésen a megnyitó beszédben így fogalmazta meg, hogy minek köszönhető az újabb határrevízió: „Mi e harcban [az egy éve kezdődött világháborúban – T. K.] teljes lelki és anyagi, valamint katonai felkészültséggel álltunk és állunk barátaink oldalán. Ezen magatartásunk eredménye, vágyálmaink egy részének beteljesülése. [...] De köszönet illeti azokat a férfiakat, akik húsz éven át azt a határozott, öntudatos politikát folytatták, amellyel megerősítették a nemzetet, amellyel megszerzték Németország és Olaszország barátságát, azt fenntartani és mind bensőségebbé tenni tudták.” Beszédében – az evangélikus egyházi vezetők között egyedülálló módon – megjelenik a „nem békés” revízió gondolata is: „De emlékezzünk meg szeretett hadseregünkről, a magyar honvédségről, a mi szeretett fiainkról, akik lábhoz tett fegyverrel álltak őrt határainkon, készen minden pillanatban érvényt szerezni jogos követeléseinknek, menetelni a régi megszentelt határok felé, ha kell, véráldozat árán is érvényesíteni igazságunkat. Fogadják szívből jövő hálás köszönetünket.” (KAPI 1940, 5–6. o.)

Túróczy Zoltán tiszai püspök jelentésében a hazatért erdélyi gyülekezeteket örömmel üdvözölte, de hangsúlyozta a határmegvonás fájdalmas vonatkozásait is: „A határon túl, közvetlen a határ közelében maradt brassói egyházmegyénk 12 színmagyar gyülekezetével. Ezzel a határmegvonással most már másodsor vesztettük el őket.”²⁷ Az ország többi részén tapasztalható német önállósulási törekvésekkel szemben Túróczy fontosnak tartotta hangsúlyozni, hogy a visszacsatolt észak-erdélyi magyar gyülekezeteknek a szász egyházból történt kiválására teljes békességben és egyetértésben, a magyar gyülekezetek szándékának megfelelően, de a szász egyház kezdeményezésére került sor. Túróczy püspök többször is kiemelte püspöki jelentéseiben, hogy a tiszai kerületben békességben élnek a különböző nemzetiségek, sőt a szász vezér-főesperességgel a területükön élő magyarok lelkipogondozásáról is szívélyes megegyezés született. (TÚRÓCZY 1941, 10. o.; TÚRÓCZY 1942)

A *Harangszó* 1940 júliusa és szeptembere között a második bécsi döntéssel, annak előzményeivel és következményeivel is több számon keresztül, részletesen foglalkozott, bár kisebb figyelmet szentelt neki, mint az első bécsi döntésnek. Hangvételükben és irányultságukban ezek a cikkek is nagyon hasonlóak a hivatalos propagandához, bár valamivel mérsékeltebbnek tűnnek. A lap 1941 első hónapjaiban négy visszatért gyülekezetet mutatott be fényképes cikkekben.²⁸

Észak-Erdély visszacsatolása az első revíziós sikernél kisebb hatást gyakorolt az evangélikus egyházra. Ennek jórészt az lehetett az oka, hogy magyar evangélikus szempontból kevesebb volt a hozadéka. Másrészt a visszafogott reakciónak az is a hátterében állhatott, hogy ekkor már sokak – különösen a jelentős német kötődéssel és német kisebbséggel rendelkező evangélikus egyházért felelősséget érzők – számára világossá válhatott, komoly ára van a területgyarapodásnak.

²⁷ Reményik Sándor is több versében hangot adott amiatti elkeseredésének, hogy sok magyar Romániában maradt. Többek között *Ott túl...* című költeményében: „S jön, hogy habzó keserűségemben / Visszanyert, fájó szabadságomat / A világ s az Isten lábához vágjam: / Nesze – nem kell – / Amíg minden testvérem nem szabad!” REMÉNYIK 2008, 136–137. o.

²⁸ *Harangszó*, 31. évf. 40. sz. 1940. július 7. – 32. évf. 7. sz. 1941. február 16.

1941 – a Délvidék visszacsatolása

Szerbia német megszállásában Magyarország katonai erővel is részt vett. Ennek a katonai akciónak a során, német jóváhagyással kerülhetett vissza Magyarországhoz a Bácska, a baranyai háromszög és a Muravidék 11 475 km²-es területe egymillió lakossal (ROMSICS 2005). A Bácskában élő evangélikus gyülekezetek nagyrészt német és szlovák ajkúak voltak, magyar evangélikusok csak csekély számban éltek itt. A bányai egyházkerülethez 15 – nagyrészt szlovák, kisebb részben magyar nyelvű – bácskai anyagyülekezet csatlakozott közel 28 000 evangélikussal, és újraalakították a bácsi egyházmegyét. Ez az egyházkerület lélekszámának 10%-os gyarapodását jelentette. A legnagyobb visszatért gyülekezetek: Petrőc 7000 lélekkel, Kiszács 4400 lélekkel. De a 18 bácskai német ajkú gyülekezet – mintegy 40 000 gyülekezeti taggal –, bár Trianon előtt a bányai egyházkerülethez tartozott, most megtagadta az újbóli csatlakozást.²⁹

A Dunántúli Egyházkerülethez 11 – zömében vend – anyagyülekezet csatlakozott 22 000 egyházzal. Ez a dunántúli egyházkerület 12%-os növekedését jelentette. A legnagyobb gyülekezetek: Battyánd és Tótkeresztúr négy-négyezer lélekkel. A visszatért gyülekezetek nem alkottak új egyházmegyét, hanem korábbi beosztásukba tértek vissza. Egy egyházközség – a Baranya-háromszögben fekvő, német ajkú Kácsfalva – a bácskai német gyülekezetekhez hasonlóan megtagadta a csatlakozást a magyarországi egyházhoz (KAPI 1941). Kapi Béla dunántúli püspök 1941 októberétől 1942 szeptemberéig végiglátogatta az egyházkerülethez visszatért 11 gyülekezetet (KAPI 1942).

A Délvidék visszacsatolása utáni első egyetemes közgyűlésen Radvánszky egyetemes felügyelő megnyitó beszédében köszöntötte a bácskai és muravidéki evangélikusokat, hangot adott a magyar, szlovák és vend evangélikusoknak a magyarországi egyházhoz való csatlakozása felett érzett örömeinek és a német gyülekezetek különállása felett érzett szomorúságának.³⁰

1941 őszen Raffay Sándor bányakerületi püspök javaslatára a bányai egyházkerület elismerte Samuel Starke volt jugoszláviai szlovák evangélikus püspök püspöki címét, ezt az egyetemes közgyűlés is megerősítette. A magyarországi egyház ezzel a gesztussal is hangsúlyozni kívánta a bácskai szlovákok hűsége iránti megbecsülését, erősítendő a bácskai németek magatartásával szembeni kontrasztot.³¹

A bányai egyházkerület 1941-es rendes évi közgyűlésén Pesthy Pál kerületi felügyelő megnyitó beszédében örömmel emlékezett meg a Délvidék visszacsatolásáról, a szlovák és magyar gyülekezetek csatlakozásáról. Viszont a német egyházközségek elkülönülését határozottan elítélte.³² Samuel Sírka bácskai szlovák esperes is örömeinek adott hangot a Magyarországhoz történő visszatéréssel kapcsolatban esperesi jelentésében: „Isten hozta fel a virradat napját, a történelmi igazság beteljesedésének idejét, amikor az anyaország, ha véráldozatok árán is, visszacsatolta Szent István koronájához a Délvidéket.”³³

1941 tavaszán a *Harangszó* is foglalkozott a Délvidék egy részének visszacsatolásával, de sokkal kisebb súllyal, mint a két bécsi döntéssel. A cikkek jobbára csak a határváltozás ismertetésére és a hazatért evangélikusok köszön-

²⁹ Az 1941. évi egyetemes közgyűlés jegyzőkönyve. Az 1941. évi bányai egyházkerületi közgyűlés jegyzőkönyve. A bácskai német evangélikusok különállásával kapcsolatban lásd: TÓTH 2011.

³⁰ Az 1941. évi egyetemes közgyűlés jegyzőkönyve.

³¹ Az 1941. évi bányai egyházkerületi közgyűlés jegyzőkönyve. Az 1941. évi egyetemes közgyűlés jegyzőkönyve.

³² Az 1941. évi bányai egyházkerületi közgyűlés jegyzőkönyve.

³³ Uo. 20. o.

tésére szorítottak. A hazai egyházszervezetkez nem csatlakozó német gyülekezetek problémája alig jelent meg a lap hasábjain. Júniusban két fényképes cikk mutatott be egy-egy muravidéki gyülekezetet.³⁴

A revízió és a Szovjetunió elleni háború összekapcsolása a kor retorikájában általános elem volt, korszakunkban viszont az evangélikus püspökök és egyházkerületi felügyelők megszólalásaiban csak egy példáját találtam, Kardos Gyula dunáninnyi püspök 1942-es székfoglaló beszédében: „A végső cél és a végső vágy, hogy mielőbb visszaállítsa Isten keze a régi integer dunáninnyi egyházkerületet. Ennek a célnak szolgálatában küzdenek bátor honvédeink...”³⁵

A Délvidék egy részének hazatérésekor szinte már nyomát sem találhatjuk az 1938 őszen eluralkodó hangulatnak. Ennek okát talán nemcsak a bácskai németek elzárkózásában kell keresnünk, hanem abban is, hogy a hazai evangélikusság vezetői szinte teljes következetességgel hangsúlyozták, hogy a revízióknak békésnek kell lennie.

A visszacsatolt területekkel való kapcsolattartás már a szovjet Vörös Hadsereg előrenyomulásakor jelentősen megnehezült. 1945-től kezdve az egyházi közvélemény is egyre inkább beletörődött abba a helyzetbe, hogy a trianoni határok lépnek újra érvénybe. Már 1945-től kezdve nem tudták magukat képviseltetni az egyházi közgyűléseken az 1938 és 1941 között hazatért gyülekezetek.³⁶ Végül 1947-ben a párizsi békeszerződés valóban a trianonihoz hasonló határokat állított vissza, az evangélikus egyház szempontjából annyi súlyosbítással, hogy az 1920-ban megmaradt oroszvári leánygyülekezet is Csehszlovákiához került, valamint Munkács, Újklenóc és Ungvár gyülekezetét Csehszlovákia helyett a Szovjetunióhoz csatolták (PURGLY–KUTHY 1947). A Romániához visszakerült erdélyi és partiumi gyülekezetekből azokon a lelkeszeken kívül, akiknek a hatóságok kényszerítésére kellett elhagyniuk szolgálati helyüket, csak egy lelkesz menekült el. A helytállás vagy elmenekülés súlyát mutatja, hogy az egyetlen elmenekült lelkesz gyülekezte, Zselyk 1945 májusában teljes egészében át akart térni a református egyházba, a szomszédos egyházközség lelkesze az utolsó napon érkezett, hogy le tudja beszélni a gyülekezeti tagokat szándékukról. Járosi Andor erdélyi esperest a szovjet csapatok 1944 októberében elhurcolták, majd karácsonykor Magnyitogorszkban meggyilkolták és tömegsírba temették.³⁷

A Szovjetunióhoz került Kárpátalján a front előtt egy lelkesz menekült el.³⁸

Az újra Csehszlovákiához került felvidéki gyülekezetek lelkeszeinek többsége szintén szolgálati helyén maradt, egy lelkesz menekült el. Tíz lelkeszt (köztük Smid István gömör-kishonti esperest) a szlovák hatóságok kiutasítottak, hármat pedig letartóztattak. A rimaszombati protestáns gimnáziumot és a rozsnói evangélikus kereskedelmi és polgári iskolát a szlovák hatóságok bezáratták, a rimaszombati igazgatót kényszerszolgálatra vitték, az anyaországi tanárokat kiutasították.³⁹

A Jugoszláviához visszakerült tizenegy vendvidéki evangélikus gyülekezetből a jugoszláv hatóságok négy lelkeszt kiutasítottak, hármat pedig letartóztattak (KAPI 1945).

³⁴ *Harangszó*, 32. évf. 16. sz. 1941. április 20. – 32. évf. 23. sz. 1941. június 8.

³⁵ Az 1942. évi dunáninnyi egyházkerületi közgyűlés jegyzőkönyve. 28. o.

³⁶ Az 1945. évi dunántúli egyházkerületi közgyűlés jegyzőkönyve. Az 1946. évi tiszai egyházkerületi közgyűlés jegyzőkönyve.

³⁷ Az 1946. évi tiszai egyházkerületi közgyűlés jegyzőkönyve.

³⁸ Uo.

³⁹ Uo.

Összegzés

Az 1938 novembere és 1941 áprilisa közötti két és fél évben a magyarországi evangélikus egyházhoz 63 anyagyülekezet tért vissza majdnem 90 000 egyháztaggal. Az új országhatárokon belül, Erdélyben és Bácskában viszont 82 000 német nyelvű evangélikus nem csatlakozott a magyarországi egyházhoz. A terület-visszacsatolások során jelentős evangélikus területek nem tértek vissza, különösen a Felvidéken és a Bánátban. De talán ezeknél is fájóbb volt, hogy a Brassó környéki magyar gyülekezetek ugyan az új határhoz egészen közel kerültek, de Romániában maradtak. A visszatért területek lakossága legnagyobb részben római katolikus, református, görög katolikus vagy ortodox vallású volt. Így a határrevíziókkal csökkent a Magyarországon élő evangélikusok százalékos aránya.

A legfontosabb egyházi tisztségviselőknek és testületeknek a témával kapcsolatos állásfoglalásairól megállapítható, hogy nagyrészt követték a kor hivatalos retorikáját. Természetesen nagy szerepet kapott bennük a visszacsatolások feletti öröm – egyébként az ünneplésnek az évek múltával érezhetően egyre inkább határt szabtak. Szinte kimaradhatatlanul megszólalt a köszönet hangja a kormányzó, a kormány, a honvédség, valamint a revíziót lehetővé tevő német és olasz vezérek felé. Viszont a közhangulatnál mérsékeltebbnek bizonyultak azon a téren, hogy 1940-ig szinte minden esetben hangsúlyozták annak a fontosságát, hogy a revízió békés módon menjen végbe.

A visszatért gyülekezetek egyházszerkezeti beosztásával kapcsolatban minden esetben történelmi érveket hangsúlyoztak, mindig igyekeztek a Trianon előtti szervezeti beosztást visszaállítani, ezzel is hangsúlyozva Magyarország és a magyarországi evangélikus egyház történelmi jogát a visszatért és még visszavárt területekre. Ebben teljes mértékben az állami közigazgatás mintáját követték, amely – a trianoni határokat ideiglenesnek tekintve és a történelmi jogfolytonosságot fenntartva – meghagyta a területük nagyobb részét elveszítő vármegyét is. A történelmi érvelés a német gyülekezetekkel szembeni magatartásban is tetten érhető. A magyar egyházi közvélemény szemmel láthatóan magától értetődőnek tekintette, hogy az erdélyi szász gyülekezetek megőrzik a magyarországi egyháztól való különállásukat, hiszen évszázadok óta, és főleg 1918 előtt ez volt a gyakorlat. A jelek szerint meg sem kísérelték feléleszteni a Trianon előtti vitákat a szász egyház csatlakozásáról, hanem a békés egymás mellett élés idealizált képét rajzolták meg az elmúlt évszázadokról. Az ő esetükben azt sem említették, hogy aktuálpolitikai, „völkisch” érvelés is alátámaszthatja a szászok különállását. A bácskai németek különállásával kapcsolatban viszont egészen más volt a helyzet. Mivel ők a jugoszláv államtól kaptak engedélyt külön egyházi szervezet létrehozására, „szervezkedésük” a magyarországi egyház számára teljességgel elfogadhatatlan volt, mert aláássa a történelmi érvelést, és így a trianoni országgrészen élő németek mozgalmának is lendületet adhat. Érdekes azonban, hogy a legmagasabb fórumon sokszor mégsem mertek velük szemben kemény hangnemet használni, itt már kialakult egyfajta óvatosság a német kisebbséggel szemben.

Minden bizonnyal nagy szerepe volt ennek a történelmi érvrendszernek abban, hogy pártállami nyomásra 1952-ben teljesen átrajzolták a Magyarországi Evangélikus Egyház kerületi és egyházmegyei beosztását. Mindenesetre a rendezés melletti három hivatalos érv egyike volt a revizionizmus felszámolása.

A revíziós politika egyik következménye volt a Németországgal kötött kisebbségi egyezmény, a magyar külpolitika Németországhoz való közeledése és Magyarország bekapcsolódása a második világháborúba. Mindezek Magyarországi és a Magyarországi Evangélikus Egyház számára mind végzetes következményekkel jártak.

Hivatkozott művek

- A bányai ágostai hitv. evang. egyházkerület Budapesten 1941. évi október hó 9-én tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve. Budapest, 1941.
- A dunáninnyi ág. hitv. evangélikus keresztyén egyházkerület 1938. évi szeptember hó 2-án Hegyeshalmon tartott rendes évi és 1939. évi január hó 11-én Budapesten tartott rendkívüli közgyűlésének jegyzőkönyve. Balassagyarmat, 1939.
- A dunáninnyi ág. hitv. evangélikus keresztyén egyházkerület 1939. évi augusztus hó 31-én Losoncon tartott rendes évi közgyűlésének jegyzőkönyve. Balassagyarmat, 1939.
- A dunáninnyi ág. hitv. evangélikus keresztyén egyházkerület 1940. évi október hó 4-én Balassagyarmaton tartott rendes évi közgyűlésének jegyzőkönyve. Balassagyarmat, 1940.
- A dunáninnyi ág. hitv. evangélikus keresztyén egyházkerület 1942. évi június hó 19. napján Budapesten tartott rendkívüli s ugyanazon év október hó 1. napján Balassagyarmaton tartott évi rendes közgyűlésének jegyzőkönyve. Balassagyarmat, 1942.
- A Dunántúli Evangélikus Egyházkerület 1945. évi október 18-án Gyenesdiáson tartott évi rendes közgyűlésének jegyzőkönyve és D. Kapi Béla XXIX. püspöki jelentése; 1946. november 21-én Győrött tartott évi rendes közgyűlésének jegyzőkönyve és D. Kapi Béla XXX. püspöki jelentése. Győr, 1947.
- A Magyarországi Ág. Hitv. Ev. Ker. Egyház egyetemes névtára az 1912/1913. évre. Összeáll. Hegedűs János. Nagybecskerek, 1913.
- A Magyarországi Evangélikus Keresztyén Egyházegyetem névtára. Harangszó, Győr, 1940.
- A Magyarországi Evangélikus Egyházegyetem 1938. évi november hó 12. napján, Budapesten tartott évi rendes közgyűlésének jegyzőkönyve. É. n.
- A Magyarországi Evangélikus Egyházegyetem 1939. évi november hó 10. napján, Budapesten tartott évi rendes közgyűlésének jegyzőkönyve. É. n.
- A Magyarországi Evangélikus Egyházegyetem 1940. évi november hó 8. napján, Budapesten tartott évi rendes közgyűlésének jegyzőkönyve. É. n.
- A Magyarországi Evangélikus Egyházegyetem 1941. évi november hó 7. napján Budapesten tartott évi rendes közgyűlésének jegyzőkönyve. Budapest, 1942.
- A Magyarországi Evangélikus Egyházegyetem 1942. évi november hó 20. napján Budapesten tartott évi rendes közgyűlésének jegyzőkönyve. Budapest, 1942.
- A Magyarországi Evangélikus Egyházegyetem 1943. évi december hó 3. napján Budapesten tartott évi rendes közgyűlésének jegyzőkönyve. Budapest, 1943.
- A Tiszai Evangélikus Egyházkerület 1939. évi február hó 14-én, Miskolcon tartott rendkívüli közgyűlésének jegyzőkönyve.
- A Tiszai Evangélikus Egyházkerület 1939. évi szeptember hó 28-án Diósgyőr-Vasgyárban tartott rendes évi közgyűlésének jegyzőkönyve.
- Harangszó. Országos evangélikus képes néplap.* 29. évfolyam (1938)
- Harangszó. Országos evangélikus képes néplap.* 30. évfolyam (1939)
- Harangszó. Országos evangélikus képes néplap.* 31. évfolyam (1940)
- Harangszó. Országos evangélikus képes néplap.* 32. évfolyam (1941)
- Jegyzőkönyv a Tiszai Evangélikus Egyházkerület 1941. évi szeptember hó 3-án Rozsnyón tartott rendes évi közgyűléséről.
- Jegyzőkönyv a Tiszai Evangélikus Egyházkerület 1943. évi szeptember hó 1-jén Kassán tartott rendes évi közgyűléséről.
- Jegyzőkönyv a Tiszai Evangélikus Egyházkerület 1946. évi október hó 10-én Nyíregyházán tartott rendes évi közgyűléséről.
- Magyar törvénytár. 1926. évi törvénycikkek.* Jegyzetekkel ellátta: dr. Térfly Gyula. Franklin Társulat, Budapest, 1927.
- Magyar törvénytár. 1940. évi törvénycikkek.* Jegyzetekkel ellátta: dr. Degré Miklós – dr. Várady-Brenner Alajos. Franklin Társulat, Budapest, 1941.
- Püspöki értekezlet jegyzőkönyve. 1939. június 2.

- BALOGH Margit – GERGELY Jenő 1993. *Egyházak az újkori Magyarországon 1790–1992. Kronológia.* História – MTA Történettudományi Intézete, Budapest.
- BRUCKNER Győző 1937. *A magyarhoni ev. egyház egyházkerületeinek beosztása történelmi és egyházz jogi megvilágításban.* Miskolc.
- DOLINSZKY Gábor 2004. „Élve meghalni hagyni”. *Az Ágostai Hitvallású Evangélikus Keresztyén Egyház Szerbiában-Vajdaságban történelme 1918-tól napjainkig.* Diplomamunka (Evangélikus Hittudományi Egyetem). Budapest.
- KAPI Béla 1940. Püspöki jelentés a dunántúli evangélikus egyházkerület 1940. évi október hó 3. napján Pápán tartandó rendes közgyűlése elé.
- KAPI Béla 1941. Püspöki jelentés a dunántúli evangélikus egyházkerület 1941. évi október hó 3. napjára Sopronba egybehívott rendes évi közgyűlése elé.
- KAPI Béla 1942. Püspöki jelentés a Dunántúli Evangélikus Egyházkerület 1942. évi szeptember hó 17. napjára, Szombathelyre egybehívott rendes évi közgyűlése elé.
- KAPI Béla 1945. Dunántúli evangélikus püspök V/1944-45. számú körlevél. 1945. június 30.
- KARNER Károly 1931. *A felekezetek Magyarországon a statisztika megvilágításában.* Debrecen, 1931.
- KEDEI Mózes 2002. *Az Erdélyi Unitárius Egyház rövid története.* Unitárius Egyház, Kolozsvár.
- PEYER-MÜLLER, Fritz 1994. *A Kárpátaljai Református Egyház története a két világháború között – kitekintéssel a jelenre.* Református Zsinati Iroda Tanulmányi Osztálya, Budapest.
- PURGLY Lajos – KUTHY Dezső 1947. Purgly Lajos egyházkerületi felügyelő megnyitó beszéde és Kuthy Dezső püspök püspöki jelentése a Dunáninneni Evangélikus Egyházkerület 1947. január 17. napján tartott 1945/46. évi rendes közgyűlésén.
- REMÉNYIK Sándor 2008. *Összes verse.* S. a. rend. Dávid Gyula. Polis Könyvkiadó – Kálvin Kiadó – Luther Kiadó, Budapest.
- ROMSICS Ignác 2005. *Magyarország története a XX. században.* Osiris, Budapest.
- SZÁNTÓ Konrád 1988. *A katolikus egyház története.* 2. köt. Ecclesia, Budapest.
- TÓTH Károly István 2011. Jogegyenlőségi törekvések vagy Kárpát-medencei Kirchenkampf? A magyarországi németység és az evangélikus egyház viszonya a II. világháború alatt. *Credo*, XVII. évf. 4. sz. 15–29. o.
- TÚRÓCZY Zoltán 1939. Püspöki jelentés a tiszai evangélikus egyházkerület 1939. évi szeptember hó 28-án Diósgyőr-Vasgyárban tartandó rendes évi közgyűlésére.
- TÚRÓCZY Zoltán 1940. Püspöki jelentés a tiszai evangélikus egyházkerület 1940. évi augusztus hó 27-én Rimaszombatban tartandó rendes évi közgyűlésére.
- TÚRÓCZY Zoltán 1941. Püspöki jelentés a tiszai evangélikus egyházkerület 1941. évi szeptember hó 3-án Rozsnyón tartandó rendes évi közgyűlésére.
- ZELENÁKOVÁ, Milena 2003. A Csehszlovák Köztársaság megalakulása és a szlovákiai ágostai hitvallású evangélikus egyház. *Fórum*, V. évf. 4. sz. 161–168. o.

Tóth Károly István az Evangélikus Hittudományi Egyetemen teológus-lelkész szakot, az ELTE-n pedig történelem szakot végzett. 2009 óta szolgál beosztott lelkészként két Veszprém megyei gyülekezetben, Takácsiban és Homokbödögén.